

ŚLADY DOŁKOWE NA PORTALACH KOŚCIOŁÓW GOTYCKICH POLSKI PÓŁNOCNEJ

Celem niniejszego artykułu jest próba zweryfikowania tezy, iż okrągłe ślady, występujące na terenie Polski Północnej, niemalże wyłącznie na zewnętrznych ścianach gotyckich budowli sakralnych, często ogniskują się w okolicy portalu (ryc. 1). Uwagę na fakt występowania ich w tym miejscu zwrócili: J. Hochleitner, J. Lewandowska, K. Madela, A. Ruszkowski, I. Sołtyk, W. Szafrąński¹. Niestety, prezentowane przez nich wnioski, zostały oparte na analizie pojedynczych świątyń. Wyciąganie ogólniejszej konkluzji na podstawie badań jednostkowych obiektów tworzyć może nieprawdziwy obraz stanu faktycznego. Z tego względu podjęto próbę zbadania owego zagadnienia na podstawie znacznie szerszego materiału porównawczego.

Dla potrzeb artykułu, autor zinwentaryzował osobiście ślady znajdujące się na 162 nietynkowanych kościołach gotyckich, murowanych z cegły lub ceglano-kamiennych oraz 1 ossuarium². Budowle te zlokalizowane są w Polsce Północnej, w przeważającej części na terytorium

¹ J. Hochleitner, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów na przykładzie katedry św. Mikołaja w Elblągu*, „Rocznik Elbląski”, R. XVIII, 2002, s. 100; J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów w Polsce Północno-Wschodniej*, [w:] *Zjawiska magiczno-demoniczne na terenie dawnych ziem pruskich na tle porównawczym*, red. K. Grążawski i J. Gancewski, Olsztyn 2014, s. 177; K. Madela, *Tajemnicze znaki na ceglach kościoła św. Antoniego w Suszu*, „Skarbiec Suski. Historia, środowisko, kultura”, 2009, nr 1, s. 9; A. Ruszkowski, *Tajemnice średniowiecznych murów*, „Gościńiec”, 1980, nr 9, s. 23; I. Sołtyk, *Graffiti czasów nowożytnych na murach Bazyliki pod wezwaniem Ścięcia św. Jana Chrzciciela w Chojnicach. Studium analityczne*, Chojnice 2011, s. 47; W. Szafrąński, *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne w dawnej Europie*, [w:] *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne*, Warszawa 1974, s. 372.

² Zaledwie kilka z tych świątyń to świątynie neogotyckie, co nie wyklucza istnienia na ich elewacjach śladów dołkowych, gdyż mogły one powstać nawet w XIX w.

trzech byłych diecezji, w granicach odpowiadających w przybliżeniu stanowi na rok 1772³. Badaniami objęto część kościołów byłej diecezji chełmińskiej, włocławskiej i warmińskiej, stanowiących ówczesne ziemie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Autor uznał za stosowane włączenie w orbitę badań także terenu nieistniejącej już w XVIII w., diecezji pomezkańskiej, leżącej onegdaj poza terytorium Rzeczypospolitej, a będącej we władaniu zakonu krzyżackiego (formalnie przestała ona funkcjonować w 1525 r.)⁴. Argumentem uzasadniającym takie postępowanie, jest fakt, że na terenie owych diecezji znajduje się gęsta sieć ceglanych kościołów gotyckich, co jest w głównej mierze pokłosiem działalności Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. Poza tym, teren diecezji pomezkańskiej stanowi klin między obszarami diecezji warmińskiej a chełmińskiej, co tworzy swoistą, nienaturalną strefę buforową. Tak ukształtowane granice administracyjne nie stanowiły zapewne zapory przed rozprzestrzenianiem się pewnych zwyczajów między diecezjami, a takowym było wykonywanie otworów w murach świątyni. Z tego względu nie można pominąć diecezji pomezkańskiej, przy badaniu zagadnienia śladów dołkowych. Niewielka część zinwentaryzowanych kościołów, znajdowała się w XVIII w. poza terytorium rzeczonych diecezji, co jednak nie stoi w sprzeczności z celem niniejszego artykułu.

Przedmiotem analizy są ślady znajdujące się bezpośrednio na portalach, wokół nich lub położone w bezpośredniej ich bliskości. Autor czuje się w obowiązku, aby przytoczyć najważniejsze dane, które naświetlą w ogólnym zarysie poczynione dotychczas na temat śladów ustalenia. Ich genezy trzeba doszukiwać się w czynności rozpalania o mur świątyni „żywego ognia” przy użyciu świda ogniowego, w okresie XVI-XVIII, może nawet XIX w.⁵. Twierdzenie to zyskało poparcie polskich badaczy, jednak nie można wykluczyć kilku innych przyczyn ich pochodzenia, dlatego mogły też powstać na skutek wydobywania pyłu z cegieł, używanego następnie w celach leczniczych. Taki zwyczaj jest poświadczony w źródłach etnograficznych. Na tę możliwość

³ S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 120-121.

⁴ J. Wiśniewski, *Pomezania. Z dziejów kościelnych*, Elbląg 1996, s. 101, 175.

⁵ Niektórzy badacze przesuwają te daty do granic XV-XIX w.; zob. J. Tyszkiewicz, „Nowy ogień” na wiosnę, [w:] *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średnio-wiecznej kultury*, red. S. K. Kuczyński, T. Laliak, Warszawa 1976, s. 594.

wskazują najnowsze badania prowadzone w Europie Zachodniej⁶. Popularna, ale raczej mało prawdopodobna jest hipoteza o wierceniu ich w ramach pokuty za pomocą palca, monety lub innego narzędzia. Wydaje się, iż mogły mieć one również znaczenie apotropaiczne⁷.

Nie ustalono jednolitej terminologii, która służy nazwaniu śladów. W polskiej literaturze ślady okrągłe jak i podłużne (występują one w dwóch formach), są określane na kilka sposobów: okrągłe – kubki, miseczkowate dołki, dołki pokutne, dołki kultowe, jamki, czarki, ślady dołkowe, nieckowate zagłębienia; podłużne – pręgi, bruzdy, rysy, cygara⁸. Istnieją również obcojęzyczne odpowiedniki tych nazw, stosowane przez badaczy z innych krajów europejskich. W języku niemieckim brzmią one – Näpfchen, Rillen, Schleifrillen, Wetzrillen; holenderskim – duivelskrassen, duivelskuiltjes, pestgleuven, groeves, krabsporen, schaalkuiltjes, napjes; angielskim – sharpening grooves, carvings, cup marks, scratch marks, stress marks; francuskim – cuvettes, pierres a ecuelles, polissoirs, griffes du diable; szwedzkim –

⁶ Pozyskiwania proszku z budowli sakralnej sprowadza się do jego właściwości uzdrawiających – zob. J. Weertz, D. Weertz, C. J. Duffin, *Possible sources of therapeutic stone powder from North West Europe*, „Pharmaceutical Historian”, 2014, nr 44, s. 27-32.

⁷ Na temat tych i innych teorii zob. J. Dydyński, *Uwagi o wklęsłościach kulistych na murze kościelnym*, „Kurier Poznański”, 1885, nr 294; J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów w Polsce...*, s. 184-185; A. Mietz, *Graffiti czasów nowożytnych na murach kościołów w Grudziądzu i okolicy. Tożsamość – orędownictwo – zbawienie*, „Rocznik Grudziądzki”, R. XIII, 1998, s. 46; S. Pauch, *Ślady na murach kościoła św. Mikołaja w Gniewie, jako wyraz lęku przed nagłą śmiercią*, „Nasza Przeszłość”, 2016, nr 125, s. 179; P. Schels, *Schabespuren auf Stein (Rillen und Näpfchen)*, s. 21, <https://www.yumpu.com/de/document/view/8703752/schabespuren-auf-stein-rillen-und-napfchen-hosting-agency> [dostęp: 10.01.2017].

⁸ J. A. Drozdowski, *Kubki, pręgi...*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, maj 1986, s. 2; J. Hochleitner, *Tajemnicze znaki...*, s. 95-96; J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach kościołów w Brodnicy, Lembargu, Lubawie i Nowym Mieście Lubawskim*, [w:] *Wiara z demonem w tle. Studia nad materialnymi śladami przekazu informacji na ziemiach polskich do schyłku XVIII wieku*, Toruń 2008, s. 59; T. a. z., *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów w Polsce...*, s. 184; A. Mietz, *Graffiti czasów nowożytnych...*, s. 46; T. e. n. z. e., *Nowożytne graffiti i ślady oczyszczenia ogniem w Polsce Środkowej i Północnej*, [w:] *Wiara z demonem w tle. Studia nad materialnymi śladami przekazu informacji na ziemiach polskich do schyłku XVIII wieku*, Toruń 2008, s. 123-124; J. Tyszkiewicz, s. 593; T. Wróblewski, *Zagadkowe ślady na ścianach kościołów w Wielkopolsce*, „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, R. IV, 1958, z. 2, s. 197.

slipskåror, elfstenar, elfquarnar, skålgropar; duńskim – aebleskivestene, skaltegn; włoskim – Copello; norweskim – Skalgroper⁹.

Liczne synonimy określające dołkowe ślady jak i terminy istniejące w wielu językach, są dowodem na powszechność zjawiska, jakim było ich tworzenie.

Wzmianki na temat śladów wokół portali

W tekstach poświęconych problematyce okrągłych dołków na murach nietynkowanych kościołów o proveniencji średniowiecznej, odnaleźć można informacje, iż duża część z nich skupia się wokół portali. Poniżej skrótkowo zaprezentowano wyniki badań w przedmiotowym zakresie.

W latach 70-tych ubiegłego wieku W. Szafrąński ogólnie wspominał, iż „w kilku regionach Polski na niektórych ceglach gotyckich kościołów widnieją dziwne dołki rozrzucone dość chaotycznie w zasięgu ręki szczególnie w pobliżu portali”¹⁰. W roku 1980 ukazał się krótki artykuł A. Ruszkowskiego, w którym autor odnotował ślady na ścianie południowej, w pobliżu zamurowanego portalu na murze siedzkiego kościoła poddominikańskiego, a także w zamurowanym portalu w Rudzie koło Wielunia¹¹. Twierdzenia tego nie poparto żadnymi wymiernymi danymi.

Zdaniem J. Hochleitnera „często spotykamy duże nagromadzenie kubków na portalach i w ich najbliższym sąsiedztwie”. Do tego typu świątyń, na których ślady te zogniskowano blisko portalu, zaliczył on kubki na kościele św. Jerzego w Kętrzynie, Tolkmicku i Krzyżanowie (ryc. 2). Następnie wspominał, że takie usytuowanie może nie być przypadkowe, gdyż portal – brama zapewniała dostęp „do świata ukrytego i świętego”¹². W konkluzji do tego wyводу zaznaczył, iż są obiekty bez śladów, a także posiadające kilkaset takich kubków, „najczęściej zgromadzonych przy portalach, rzadziej skupionych od strony prezbiterium”¹³.

Dodatkowych informacji dostarczył K. Madela w artykule poświęconym kościołowi w Suszu, pisząc: „Obecność takich tajemniczych znaków stwierdzono na murach wielu średniowiecznych kościołów na

⁹ P. Schels, s. 39.

¹⁰ W. Szafrąński, s. 372.

¹¹ A. Ruszkowski, s. 23.

¹² J. Hochleitner, *Tajemnicze znaki...*, s. 100.

¹³ Tamże, s. 101.

terenach północnej Polski i Niemiec. Spotykamy tam kościoły tylko z pojedynczymi dołkami, a także obiekty sakralne mające ich setki, najczęściej nagromadzonych przy portalach¹⁴. Wg tego autora, dołki znajdują się na murze średniowiecznej baszty w Zalewie niedaleko Hawy. Zwrócił on też uwagę na dużą ilość śladów wokół portali w dwóch miejscowościach – Suszu i Kwietniewie (ryc. 3). Na tej podstawie doszedł do wniosków, iż – po pierwsze ślady w tym miejscu musiały powstać za przyzwoleniem kleru; po drugie – ich tworzenie miało zorganizowany charakter¹⁵.

Kolejną osobą, która zwróciła uwagę na takie umiejscowienie śladów była I. Sołtyk, która badała kościół Ścięcia św. Jana Chrzyciela w Chojnicach. Charakteryzując ich rozmieszczenie na poszczególnych ścianach świątyni, zauważyła, iż „duże nagromadzenie dołków występuje na portalu i w jego sąsiedztwie”. Jej zdaniem takie usytuowanie może być intencjonalne i wynikać ze znaczenia porty – bramy, która wiodła do sfery *sacrum*¹⁶. W ostatnim czasie uwagę jednej z badaczek – J. Lewandowskiej – wzbudził opisany wcześniej przez K. Madelę, kościół św. Antoniego Padewskiego w Suszu. Doliczyła się tam 238 dołków, w tym aż 187 przy wejściu (14 z nich posiada kształt podłużny)¹⁷.

Analiza zebranych danych

Analiza została przeprowadzona w oparciu o materiał, który udało się uzyskać podczas trwającej 2 lata inwentaryzacji wspomnianych 163 obiektów sakralnych. Zebrane dane zostały zaprezentowane w formie dwóch tabel, z których następnie wyciągnięto stosowne wnioski.

¹⁴ K. Madela, s. 9.

¹⁵ Madela sądzi, że zgoda duchowieństwa jest dowodem na powstawanie śladów w niecodziennych okolicznościach, jakie mogły stwarzać liczne kiedyś epidemie. Wspomina o jednej z największych w owym czasie epidemii dżumy na Pomorzu, która szalała w okresie 1709-1711 i w świetle lokalnych dokumentów: „W Jerzwałdzie zmarły 92 osoby, a w pobliskim Zalewie przeżyło ją tylko 7 osób. O Suszu brak danych liczbowych, ale wiemy, że zaraza pochłonęła tu mniej istnień ludzkich, gdyż mieszkańcy uciekli z miasta i schronili się po drugiej stronie jeziora. Istnieje spore prawdopodobieństwo, że znaki na portalach kościołów są wynikiem pozyskiwania proszku ceglanoego, jako lekarstwa w okresie epidemii, może właśnie wspomnianej dżumy” – zob. tamże, s. 13.

¹⁶ I. Sołtyk, s. 47.

¹⁷ J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów w Polsce...*, s. 177.

Tab. 1 **Sumaryczny wykaz badanych obiektów**

		Liczba zbadanych obiektów		Procent (%)	
Zbadane obiekty		163		100	
Obiekty ze śladami	Na portalu lub w okolicy	73	41	44,78	25,15
	poza portalem		32		19,63
Obiekty bez śladów		90		55,22	

Źródło: dane własne.

Z danych zawartych w tabeli 1 wynika, iż spośród 163 zbadanych budowli (162 kościoły, 1 ossuarium), na 73 widnieją ślady dołkowe. Stanowi to prawie 45% wszystkich zinventaryzowanych obiektów, z czego można wnioskować o powszechności zwyczaju, jakim było tworzenie okrągłych dołków. Aż 25% wszystkich obiektów posiada dołki skupione na portalu lub obok niego, więc liczba 41 świątyń ze śladami w tym właśnie miejscu, przekracza znacznie ilość kościołów, które nie posiadają tam śladów (32). Ta prawidłowość już na wstępnym etapie badań wskazuje na istotne znaczenie przestrzeni portalu.

Tab. 2 **Wykaz miejscowości z kościołami posiadającymi ślady na portalu lub w jego sąsiedztwie**

Miejscowość	Ślady poza portalem	Ślady na portalu	Ślady przy portalu	Suma śladów	Usytuowanie śladów na portalu oraz w jego sąsiedztwie
Barczewo	29	-	21	50 ¹⁸	przy portalu S prowadzącym do kruchty
Błędowo	-	-	1	1	przy zamurowanym wejściu S

¹⁸ A. Mietz doszukiwał się w Barczewie 52 śladów – zob. A. Mietz, *Nowożytna graffiti...*, s. 121; J. Hochleitner, *Kubki i pręgi na krzyżackich kościołach*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, 1993, z. 16 – ok. 50 śladów.

Braniewo	81	-	20	101 ¹⁹	przy dwóch zamuro- wanych portalach S
Cedry Wiel- kie	8	3	-	11 ²⁰	przy portalu W (główny)
Cerekwica	6	-	13	19	przy portalu S
Chojnice	246	2	-	248 ²¹	na portalu W (główny)
Dobre Miasto	32	-	47	79 ²²	przy zamurowanym portalu E
Elbląg – Próchnik	15	2	-	17	na portalu W (główny)
Fiszewo	59	53	-	112	na portalu W (główny)
Frombork	103	-	23	126	przy portalu N (główny) ²³
Gdańsk	-	41	63	104	na portalu S; wokół portalu S
Gniew	161	-	15	176 ²⁴	przy portalu W (główny)
Jasna	-	1	-	1	na portalu W (główny)
Jeziernik	-	-	16	16	przy portalu S (wejście do kruchty)

¹⁹ A. M i e t z, *Nowożytnie graffita...*, s. 121 – 117 śladów.

²⁰ Tamże, s. 116 – 29 śladów.

²¹ Tamże, s. 117 – 888 śladów; J. Hochleitner przytacza obliczenia R. Szafrąskiej i H. Łaski, z których wynika, iż były tutaj 873 ślady – J. H o c h l e i t n e r, *Kubki i pregi...*, s. 24; K. Kamińska za A. Mietzem przytoczyła liczbę 888 śladów, nie podając jednak ich aktualnej liczby – K. K a m i Ń s k a, *Zagłębia na ceglach z chojnickiej bazyliki*, „Baszta”, 2011, nr 11, s. 39; I. Sołtyk zinwentaryzowała 200 dołków i 18 bruzd – I. S o ł t y k, s. 43; zob. też S. P a u c h, *Ślady na murach bazyliki pw. Ścięcia św. Jana Chrzciciela w Chojnicach*, „Zeszyty Chojnickie”, 2015, nr 31, s. 64.

²² A. M i e t z, *Nowożytnie graffita...*, s. 121 – 55 śladów.

²³ Kościół ten nie jest orientowany, został usytuowany na linii północ-południe, przy czym prezbiterium znajduje się od południa, wejście główne od północy.

²⁴ A. M i e t z, *Nowożytnie graffita...*, s. 117 – 168 śladów; S. P a u c h, *Ślady na murach kościoła św. Mikołaja*, s. 178.

Krzyżanowo	1	-	34	35 ²⁵	przy portalu W (główny)
Kwietniewo	40	183	20	243	na portalu W (główny); przy portalu W
Lichnowy	186	-	25	211	na portalu S (wejście do kruchty)
Lidzbark Warmiński	33	15	-	48 ²⁶	na portalu W (główny)
Lubieszewo	54	-	2	56	przy portalu S (wejście do kruchty)
Łasin	82	-	7	89 ²⁷	przy portalu S (zamurowane wejście)
Łekno	217	1	3	221 ²⁸	na portalu W (główny); przy portalu S (wejście do kruchty)
Miłoradz	-	-	11	11	przy portalu S (wejście do kruchty)
Morağ	98	232	-	330	na portalu W (główny)
Nowe	-	-	54	54 ²⁹	przy portalu S (boczne wejście)
Nowy Staw	10	-	33	43	przy portalu W (główny); przy portalu S
Orneta	19	-	8	27 ³⁰	przy portalu N (wejście zamurwane)

²⁵ J. Hochleitner, *Kubki i pregi...*, s. 25 – 28 śladów.

²⁶ A. Mietz, *Nowożytny graffita...*, s. 121 – 32 ślady.

²⁷ Tamże, s. 121 – 224 ślady; por. S. Pauch, *Dolki pokutne w Łasinie*, „Prowincja”, 2012, nr 1(7), s. 82.

²⁸ A. Mietz, *Nowożytny graffita...*, s. 116 – 246 śladów; H. Hockenbeck, *Die Näpfschensteine an den Pfarrkirchen zu Klecko, Lekno, Rogasen Und Wongrowitz*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, 1885, Jg. 1, s. 118 – 245 śladów.

²⁹ A. Mietz, *Nowożytny graffita...*, s. 118 – 213 śladów.

³⁰ Tamże, s. 122 – 93 ślady.

Ostaszewo	5	17	-	22	na portalu W (główny)
Prabuty	1	2	1	4	na portalu W (główny)
Pruszcz Gdański	466	-	36	502 ³¹	przy portalu W (główny); przy portalu S (wejście do kruchty)
Radostowo	-	-	11	11	przy portalu S (wejście do kruchty)
Radzyń Chełmiński	147	35	50	232 ³²	na portalu W; przy portalu S; 4 ślady przy portalu N
Rakowiec	143	85	-	228 ³³	na portalu W (główny)
Reszel	20	7	-	27 ³⁴	na portalu W (główny)
Skarszewy	71	-	97	168 ³⁵	przy portalu S (zamurowane wejście do kruchty)
Starogard Gdański	160	68	8	236 ³⁶	przy portalu W (główny)

³¹ Tamże, s. 116 – 544 ślady.

³² Tamże, s. 121 – 258 śladów; K. Węglowska podaje 374 ślady – K. N. Węglowska, *Nieckowate zagłębienia na elewacjach średniowiecznych obiektów sakralnych na obszarze ziemi chełmińskiej i lubawskiej*, Praca doktorska napisana w Instytucie Archeologii UMK, Toruń 2016, s. 27 (wydruk w zbiorach UMK).

³³ A. Mietz, *Nowożytny graffita...*, s. 116 – 129 śladów.

³⁴ Tamże, s. 122 – 43 ślady; J. Hochleitner, *Kubki i pręgi...*, s. 27 – 52 ślady.

³⁵ A. Mietz, *Nowożytny graffita...*, s. 118 – 175 śladów.; J. Hochleitner, *Kubki i pręgi...*, s. 26 – 123 ślady; na temat dołków na świątyni skarszewskiej zob. też. W. Brzoskowski, *Dzieje Skarszew, Skarszewy 2009*, s. 50.

³⁶ A. Mietz, *Nowożytny graffita...*, s. 118 – 84 ślady; S. Pauch, *Kilka uwag o dołkach pokutnych*, „Kociwski Magazyn Regionalny”, 2012, nr 1(76).

Steblewo	22	32	19	73	na portalu W (główny); przy oraz na portalu S (wejście do kruchty) ³⁷
Susz	-	-	126	126 ³⁸	na portalu W (główny)
Szczepanki	37	1	38	76	przy portalu W; przy portalu S (zamurowane wejście)
Tczew	475	18	113	606 ³⁹	na oraz obok portalu S (boczne wejście)
Tolkmicko	36	-	54	90 ⁴⁰	przy portalu S (boczne wejście)
Trląg	-	-	537	537 ⁴¹	przy portalu W (dawniej główny); przy portalu S ⁴²
Suma	3063	798	1506	5367	
		2304			
Procent (%)	57,08	14,86	28,06	100	
		42,92			

Źródło: dane własne.

Tabela 2 zawiera wykaz tych świątyń, na których zinwentaryzowano ślady w bezpośredniej bliskości portali lub na nich. Na 41 takich kościołach, prawie 43% śladów znajduje się przy wejściu lub bezpośrednio na nim. Poza tymi miejscami, zostały one także znalezione w in-

³⁷ W portalu południowym prowadzącym do kruchty południowej – 17 śladów i 9 obok portalu; z tejeż kruchty do kościoła wchodzi się przez kolejny portal, a obok niego znajduje się – 10 śladów; w portalu zachodnim – 15 śladów; A. M i e t z, *Nowożytnie graffiti...*, s. 116 – 41 śladów.

³⁸ Tamże, s. 116 – 62 ślady.

³⁹ Tamże, s. 118 – 217 śladów.

⁴⁰ Tamże, s. 116 – 43 ślady; J. H o c h l e i t n e r, *Kubki i pręgi...*, s. 25.

⁴¹ A. M i e t z, *Nowożytnie graffiti...*, s. 117 – 509 śladów.

⁴² Kościół jest orientowany, jednak po przebudowie wejście zachodni (dawniej główne) stało się bocznym; obecnie główne znajduje się w części dobudowanej od strony północnej.

nych lokalizacjach (np. przypory, ściany), co stanowi ponad 57% całości śladów. Podobnie, jak w przypadku danych zawartych w tabeli 1, można zauważyć, że porta – miejsce przejścia do świątyni, było szczególnie uprzywilejowane.

Około połowa z tychże 41 świątyń posiada ślady znajdujące się po stronie południowej, zaś druga ich grupa po stronie zachodniej – na frontonie. Autor abstrahuje tutaj od umiejscowienia śladów na poszczególnych elewacjach 32 obiektów, które nie posiadają śladów blisko portali.

Uwagę zwraca także fakt umiejscowienia pewnej ilości śladów po stronie wschodniej i północnej, gdyż cytowani już w artykule badacze zwracali uwagę na stronę południową, jako najczęstsze miejsce znajdowania dołków i bruzd. Co prawda, od wschodu (szczególnie na prezbiteriach) dość często widnieją takie otwory, ale ślady od strony północnej są czymś wyjątkowym⁴³. Odstępstwem jest więc jedna sytuacja, gdy ślady są po stronie wschodniej (Dobre Miasto) oraz w trzech przypadkach po stronie północnej, przy czym kościół św. Mikołaja we Fromborku nie jest obiektem orientowanym. Tutaj fronton skierowany jest na północ i tam znajduje się prowadzące doń wejście główne. Na elewacji północnej przy portalu kościoła w Radzynie Chełmińskim, znajdują się zaledwie 4 ślady dołkowe, co stanowi niewielką ilość tamtejszego zbioru. Zastanawiają także ślady na orneckim kościele, gdzie dołki znajdują się w okolicy północnego wejścia (ryc. 4).

Analiza danych zawartych w tabeli 2 przynosi też inne ustalenia. Jednym z nich są różnice w ilości śladów, jakie zinwentaryzowano w przeszłości, z wynikami uzyskanymi przez autora⁴⁴. W porównaniu z liczbami podawanymi głównie przez A. Mietza, autor niniejszego opracowania zwykle doliczył się nieco mniejszej ilości śladów na poszczególnych świątyniach. Ten stan rzeczy jest spowodowany kilkoma przyczynami. Podczas inwentaryzacji śladów zdarza się, iż ze względu na stan zachowania, nie można jednoznacznie określić, czy na pewno dany otwór jest poszukiwanym artefaktem, czy też wynikiem działalności sił przyrody na elewację świątyni. Niektóre cegły są zniszczone

⁴³ Inaczej sytuacja wygląda na ziemi chełmińskiej i lubawskiej – zob. K. N. Wę-głowska, s. 183.

⁴⁴ Badania prowadzone głównie przez A. Mietza, J. Hochleitnera, H. Hockenbecka, a także K. Madelę, K. Węglowską, I. Sołtyk – ich wyniki podane zostały w przypisach do tabeli 1.

do tego stopnia, iż na ich części nie można doliczyć się śladów. Ta erozja cegieł zdaje się tłumaczyć fakt, iż liczby podawane przez A. Mietza, który inwentaryzowanie prowadził od lat 70-tych XX w., są w większości przypadków nieco większe niż dane z tabeli 2. Różna liczba śladów dołkowych jest też, paradoksalnie, wynikiem prowadzonych prac restauratorskich w odniesieniu do zewnętrznych murów świątyń. Trudno orzec na ile niszczenie śladów w taki sposób jest intencjonalne⁴⁵. Być może taka sytuacja zaistniała w Chojnicach, gdzie jeszcze w końcu XIX w. odnotowano prawie 900 śladów, zaś obecnie tylko ponad 200. Sytuacja, w której doszło do „czyszczenia” lica cegieł przyczyniła się do zmniejszenia ilości śladów dołkowych także w Łasinie i Pelplinie⁴⁶.

W kilku przypadkach, obecnie odnotowana liczba śladów jest większa niż wykazują badania prowadzone wcześniej. Szczególnie jaskrawe różnice można zauważyć w odniesieniu do świątyń w Rakowcu i Starogardzie Gdańskim (ryc. 5). Trudno znaleźć jednoznaczny powód dla takiego stanu rzeczy. Być może na starogardzkim kościele (podobna sytuacja występuje w Steblewie), wcześniejsze inwentaryzacje objęły tylko ślady widoczne na zewnętrznych częściach murów, nie uwzględniając znajdujących się wewnątrz kruchty. W obu tych przypadkach spora część śladów zlokalizowana jest na portalach, które znajdują się w przejściu z kruchty do wnętrza świątyni. Niewykluczone, iż fakt ten pozostał niezauważony przy inwentaryzacji dokonywanej z zewnątrz, bez wejścia do wnętrza świątyni⁴⁷. Natomiast trudno wyjaśnić te rozbieżności w odniesieniu do Rakowca, gdzie wszystkie ślady są bardzo widoczne przy oględzinach prowadzonych na zewnątrz (ryc. 6).

⁴⁵ Uwagę na fakt niszczenia zwrócili np.: J. Hochleitner, *Kubki i pręgi...*, s. 24; A. Mietz, *Apotropaiony antydemoniczne na świątyniach ziemi dobrzyńskiej*, „Rocznik Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej w Rypinie”, R. 1, 2009, s. 91-92.

⁴⁶ Jeszcze ok. 6 lat temu na kościele łasińskim autor niniejszego tekstu widział ślady dołkowe i graffiti, których część została zniszczona na skutek renowacji południowej elewacji świątyni; Kościół Bożego Ciała w Pelplinie, wg danych A. Mietza, posiadał 76 śladów, jednak obecnie nie można się doszukać nawet jednego – zob. A. Mietz, *Nowożytny graffiti...*, s. 118.

⁴⁷ Wniosek ten został wyprowadzony na podstawie własnych doświadczeń, kiedy to autor podczas pierwszej inwentaryzacji kościoła pw. św. Mateusza w Starogardzie Gdańskim zastał go zamkniętym i nie miał możliwości dotrzeć do głównego portalu zachodniego, który był obudowany kruchtą. Dopiero kolejna wizyta umożliwiła wejście do środka i dostrzeżenie ponad 40, niewidocznych wcześniej śladów.

W przypadku kilku świątyń zauważyć można bardzo duże nagromadzenie śladów bezpośrednio na obu stronach portalu. W Fiszwie dołki na portalu stanowią zwartą grupę skupioną w jego wnętrzu – po obu stronach, w przeciwieństwie do pozostałych śladów w tej miejscowości, znajdujących się na całej ścianie południowej. Na kościele św. Jana w Gdańsku, ślady także grupują się w portalu (ryc. 7). W Kwietniewie zdecydowanie przeważają ślady dołkowe na portalu głównym, po obu jego stronach (ryc. 8). Identyczna sytuacja ma miejsce w Lidzbarku Warmińskim i Morągu (w obu przypadkach wejście główne – zachodnie). W Ostaszewie, gdzie sumaryczna liczba śladów jest niewielka, większość także jest na portalu zachodnim.

Znaczenie portalu

Z powyższego jasno wynika, iż miejsce portalu i ślady, umieszczone na nim lub w jego sąsiedztwie, nie są dziełem przypadku. W tym miejscu należy więc zadać pytanie: o czym świadczy dokonywanie tych działań w miejscu wejścia do kościoła, dlaczego było ono szczególnie uprzywilejowane?

W celu wyjaśnienia, dlaczego pewna część śladów została wykonana na portalach lub w bezpośrednim ich sąsiedztwie, należy uświadomić sobie szczególne znaczenie tego miejsca. Człowiek, żyjący w początku epoki nowożytnej, przekraczając drzwi wiodące do świątyni, wiedział że tylko tą drogą można dostać się do jej wnętrza. Najpewniej też rozumiał on znaczenie teologiczne miejsca, jakie stanowił portal, w przeciwieństwie do naszej dzisiejszej mentalności, nie pozwalającej często na zrozumienie symboliki tamtych czasów⁴⁸.

Portal znajdował się wokół drzwi, bramy – okalał je – przez co stanowił istotny element miejsca prowadzącego do wnętrza świątyni. Chociaż pojęcia „bramy” i „portalu” nie są synonimami, to jednak ich symboliczne znaczenie jest identyczne. Portal, jako okalający drzwi lub bramę, sprawował więc tę samą funkcję. Wynika to z faktu, że znajdują się one w tym samym miejscu, oddzielając sferę uświęconą

⁴⁸ J. H a n i, *Symbolika świątyni* chrześcijańskiej, tłum. A. Q. L a v i q u e, Kraków 1994, s. 15.

od świata świeckiego. Terminy te są często definiowane w leksykonach i słownikach pod jednym hasłem⁴⁹.

Miejsce, jakim jest portal, od tysięcy lat miało niebagatelne znaczenie w różnych kulturach. W świątyniach Babilonu, Asyrii, Egiptu i Grecji stanowił on przejście do świata boskiego⁵⁰. W świecie chrześcijańskim prowadził do wnętrza budynku, świątyni, poprzez znajdującą się w nim bramę. Na istotną wymowę tego miejsca, wskazuje wielokrotne użycie w polskim przekładzie Biblii wyrażenia „brama”. Pojawiło się ono tam aż 454 razy, przy czym ponad 400 w Starym Testamencie⁵¹.

Pojęcie bramy posiada wiele znaczeń przenośnych i w Biblii jest różnorodnie interpretowane. Pełniła więc ona wiele funkcji, m.in. zabezpieczającą przed niebezpieczeństwem, w kulturach starożytnych miast wschodu funkcję ekonomiczną (odbywał się tam handel), kultową (szczęśliwy powrót poprzez bramę do miasta, był okazją, aby w tym miejscu podziękować za bezpieczną podróż)⁵². Znaczenie portalu wynikało z symboliki drzwi, a ta zaś była wywodzona z Biblii⁵³.

Z racji tego, iż mury świątyni wytyczają przestrzeń sakralną, miejsce będące wejściem do niej, nie było zwykłym przejściem, dlatego portal umożliwiał przedostanie się ze sfery *profanum* do *sacrum*, z życia doczesnego do wiecznego. Wskazuje na to znaczenie łacińskiego terminu *templum* jak też greckiego *temenos*, które posiadają wspólny źródłosłów o znaczeniu „odgraniczać”⁵⁴. Rację ma Romano Guardini, który pisząc o furcie stwierdził: „Po zewnętrznej stronie jest świat szeroki (...) Świat ten ma w sobie coś z targowiska: każdy w nim biega tu i tam (...) Przez furkę natomiast wkraczamy w przybytek odgraniczony od gwaru i targowiska, cichy i błogosławiony; w sanktuarium, siedzibę świętości”⁵⁵.

⁴⁹ Zob. hasło „drzwi, brama, wrota” – W. H o f f s ü m m e r, *Leksykon dawnych i nowych symboli do wykorzystania w praktyce duszpasterskiej i katechetycznej*, tłum. A. M a k o w s k a, Kielce 2001, s. 24.

⁵⁰ S. K o b i e l u s, *Niebiańska Jerozolima. Od sacrum miejsca do sacrum modelu*, Ząbki 2004, s. 28.

⁵¹ G. S z a m o c k i, *Motyw bramy w Nowym Testamencie. Przyczynek do teologii biblijnej*, Pelplin 2001, s. 13; zob. też http://www.schabespuren.de/wetzrillen/index.php/Fremdsprachliche_Bezeichnungen [dostęp: 10.02.2017].

⁵² G. S z a m o c k i, *bezpieczeństwo* – s. 23; *handel* – s. 32; *miejsce kultu* – s. 36.

⁵³ M. R o z e k, *Idee i symbole sztuki chrześcijańskiej*, Kraków 2010, s. 19.

⁵⁴ J. H a n i, s. 80, 86; zob. też M. L u r k e r, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, tłum. R. W o j n a k o w s k i, Kraków 1994, s. 313; W. H o f f s ü m m e r, s. 24.

⁵⁵ R. G u a r d i n i, *Znaki święte*, tłum. J. B i r k e n m a j e r, Wrocław 1987, s. 42.

W celu wyjaśnienia szczególnego znaczenia tego miejsca, należy posłużyć się przykładami pochodzącymi z Pisma Świętego. Poza interpretacją portalu i bramy, jako oddzielającej obie przestrzenie, ważkie znaczenie ma jej inne symboliczne odniesienie. Należy ją wszakże utożsamić z symbolem Chrystusa, który powiedział: „Jestem drzwiami dla owiec (...) Ja jestem drzwiami; jeśli kto przeze mnie wejdzie, będzie zbawiony” (Jan, 10, 7-9). Jezus staje się więc jedyną osobą, za której pośrednictwem można doznać zbawienia⁵⁶.

W przypowieści o dobrym pasterzu Jezus nazywa siebie bramą owiec i dobrym pasterzem, mówiąc: „Zaprawdę, zaprawdę, powiadam wam: Kto nie wchodzi do owczarni przez bramę, ale wdzierają się inną drogą, ten jest złodziejem i rozbójnikiem. Kto jednak wchodzi przez bramę, jest pasterzem owiec” (J 10, 1-2). Bramę należy w tym fragmencie rozumieć jako samego Chrystusa, przez którą musi przejść każdy, kto chce zostać zbawiony⁵⁷.

Trzeba zaznaczyć, iż portale zawierające czasem bogatą symbolikę w formie płaskorzeźb umieszczonych wokół lub w tympanonie, były same w sobie świętym miejscem⁵⁸. Cechę tę należy także odnieść do uboższych w swym wyrazie architektonicznym portali, jakie reprezentuje grupa badana przez autora. Wielce interesujący dla niniejszych rozważań jest wniosek sformułowany przez R. Guardiniego, który stwierdził, że wchodząc do świątyni należy zostawić na zewnątrz myśli doczesnego świata, próżność, a z racji wejścia do świętego miejsca oczyścić się⁵⁹. To ostatnie słowo ma niebagatelne znaczenie, gdyż oczyszczenie wskazuje na czynność, która ułatwiała przedostanie się do miejsca świętego.

W Ewangelii św. Mateusza zapisane są słowa Jezusa, który rzekł: „Wchodźcie przez ciasną bramę. Bo szeroka jest brama i przestronna ta droga, która prowadzi do zguby, a wielu jest takich, którzy przez nią wchodzi. Jakże ciasna jest brama i wąska droga, która prowadzi do życia, a mało jest takich, którzy ją znajdują!” (Mt 7, 13-14). Porównanie dwóch różnych bram (szerokiej i wąskiej) ma skłonić ludzi do wybrania postępowania osób nielicznych, krocących przez

⁵⁶ D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zarzevska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990, s. 384.

⁵⁷ F. Gryglewicz, *Brama i pasterz*, [w:] *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Gryglewicz, Lublin 1992, s. 81.

⁵⁸ J. Hani, s. 95.

⁵⁹ R. Guardini, s. 42-43.

bramę ciasną⁶⁰. Brama wąska symbolizuje także życie zgodne z zasadami nauczonymi przez Chrystusa, w przeciwieństwie do szerokiej, będącej zaprzeczeniem zbawienia i symbolizującej wieczne zatracenie. Przejście przez bramę (czyli Chrystusa) daje gwarancję życia wiecznego, zaś ominięcie go uniemożliwia osiągnięcie tego celu⁶¹.

W świetle przytoczonych przykładów, czytelne staje się znaczenie, jakie przypisywano portalowi i wejściu do świątyni. Także próg, jako znajdujący się poniżej portalu i pod drzwiami, również dzieli dwie przestrzenie, będąc jednocześnie granicą, na której świat świecki i religijny nawiązują łączność⁶².

Znaczenie poszczególnych kierunków świata

Podkreślony wyżej podział na przestrzeń *sacrum* i *profanum*, wynikał też z symboliki, jaką przypisywano poszczególnym stronom świata. Przestrzeń zachodnia więc wiązała się ze sferą doczesną i krainą umarłych, a także zła. Z tego powodu człowiek wchodzący do domu Bożego przez portal zachodni, w kierunku prezbiterium, podążał ku Chrystusowi⁶³. Kościoły chrześcijańskie były wznoszone na linii wschód-zachód, gdzie prezbiterium znajdowało się od wschodu⁶⁴. Nawa rozciąga się od wschodu na zachód, przy czym wejście do świątyni „umiejscowione jest po stronie zachodniej, gdzie chowa się słońce w miejscu najmniejszego światła, symbolizującym świat świecki, *profanum*, albo krainę umarłych”⁶⁵. Na wschodzie Bóg stworzył raj, dlatego przeciwny kierunek zachodni, a więc ten, gdzie umiejscawiano główne wejście do kościoła, był domeną zła. Tak więc wschód i zachód odpowiadały kolejno niebu i piekłu⁶⁶.

Uzasadnienie orientowania kościołów na osi wschód – zachód odnajdujemy też w pismach Ojców Kościoła i świętych, opartych wszakże na Piśmie Świętym. Święty Augustyn i Orygenes tłumaczył, że: „Słońce

⁶⁰ G. Szamocki, s. 65.

⁶¹ Tamże, s. 79, 186.

⁶² M. Eliade, *Sacrum – mit – historia*, tłum. A. Tatariewicz, Warszawa 1993, s. 56-57.

⁶³ M. Rożek, s. 19, 307.

⁶⁴ J. Hani, s. 46.

⁶⁵ Tamże, s. 49.

⁶⁶ B. Uspienski, *Krzyż i kolo. Z historii symboliki chrześcijańskiej*, tłum. B. Żyłko, Gdańsk 2010, s. 109.

podnoszące się na wschodzie jest symbolem Chrystusa, nazywanego «Słońcem Sprawiedliwości» i «Wschodem»⁶⁷. Święty Tomasz z Akwiny argumentował orientowanie kościołów kilkoma czynnikami: „Stosowne jest, że do modlitwy zwracamy się ku wschodowi po pierwsze po to żeby wskazać majestat Boga objawiający się w ruchu nieba, którego początek jest na wschodzie; po drugie dlatego, że raj ziemski istniał na wschodzie, a my usiłujemy do niego powrócić; po trzecie dlatego, że Chrystus, który jest światłem świata, został przez proroka Zachariasza nazwany Wschodem, a według Daniela: „wzniósł się ponad wszystkie nieba na wschodzie”; po czwarte wreszcie dlatego, że stamtąd ostatniego dnia przyjdzie On, według słów Ewangelii świętego Mateusza: «Jak błyskawica pojawia się od wschodu i jaśnieje aż na zachód, tak będzie z przyjściem Syna Człowieczego»”. W przeciwieństwie do wschodu, strona zachodnia symbolizowała więc świat świecki, który był grzeszny i utożsamiał sferę *profanum*, a także krainę zmarłych, w konsekwencji szatana⁶⁸. Z tej strony wszakże zachodziło słońce. Fakt odbierania przez człowieka tradycyjnego ówczesnej symboliki w sposób, do jakiego nam dzisiaj często nie starcza wiedzy i umiejętności, ułatwiał jemu czytelne zrozumienie sensu symbolicznego, zawartego w wejściu do kościoła.

Podsumowanie

Zamierzeniem niniejszego artykułu było zweryfikowanie założenia, iż ślady dołkowe wielokrotnie można odnaleźć na portalach gotyckich kościołów. W tym celu, dzięki inwentaryzacji ponad 160 obiektów sakralnych, zebrano szczegółowe dane, które pozwoliły wysnuć kilka wniosków. Jednym z nich jest potwierdzenie postawionej tezy, iż duża ilość dołków i bruzd znajduje się na samym portalu i bardzo blisko tego miejsca. W dalszych rozważaniach autor podjął próbę wyjaśnienia powodów, dla których miejsce to było szczególnie pożądane przez twórców śladów, gdyż szczególnie upodobali sobie oni to miejsce. Zebrane dane liczbowe poświadczają, że ślady przy portalu nie są dziełem przypadku, ale działanie to miało głębsze znaczenie kultowe⁶⁹. Niezależnie od tego, jaka jest geneza owych śladów, można zauważyć, że miejsce blisko wejścia było bardzo istotne dla twórców.

⁶⁷ Ten i kolejny cytat za J. H a n i, s. 47.

⁶⁸ R. W a l c z a k, *Symbolika i wystrój świątyni chrześcijańskiej*, Poznań 2005, s. 35.

⁶⁹ Zob. też J. H o c h l e i t n e r, *Tajemnicze znaki...*, s. 100.

W celu wyjaśnienia tego stanu rzeczy, przeanalizowano znaczenie portalu, bramy, wejścia do kościoła. Samo Pismo Święte, jak i dzieła Ojców Kościoła, zawierają wielokrotnie fragmenty wskazujące na istotne przeznaczenie tego miejsca, jako przejścia do sfery *sacrum*. Porta była też utożsamiana z osobą samego Chrystusa. Dla człowieka początku epoki nowożytnej, kiedy to najpewniej powstały ślady, sens tego przejścia był zapewne bardziej czytelny i zrozumiały, niż obecnie. Wiedział on, że tędy można dostać się do Domu Boga, więc wykonywana w jego okolicy czynność miała wzmacniać efekt, do którego zabieg ten miał prowadzić.

ANEKS

Tab. 3 Wykaz zinwentaryzowanych miejscowości

Lp.	Nazwa miejscowości	Wezwanie kościoła
1.	Bałoszyce	Świętej Rodziny
2.	Barczewo	św. Anny i Szczepana
3.	Bartąg	św. Jana Ewangelisty
4.	Bągart	św. Jana Chrzciciela
5.	Biskupiec	św. Jana Chrzciciela
6.	Błędowo	św. Michała Archanioła
7.	Bobowo	św. Wojciecha
8.	Boręty (ruina)	----
9.	Braniewo	św. Katarzyny
10.	Bydgoszcz	śś. Marcina i Mikołaja
11.	Bystrze (ossuarium)	----
12.	Cedry Wielkie	św. Aniołów Stróżów
13.	Cerekwica	św. Mikołaja
14.	Chojnice	Ścięcia św. Jana Chrzciciela

15.	Czarne Dolne	Matki Boskiej Różańcowej
16.	Czarnylas	św. Andrzeja Apostoła
17.	Długobór	św. Jana Ewangelisty
18.	Dobre Miasto	Najświętszego Zbawiciela i Wszystkich Świętych
19.	Dobry	Matki Boskiej Królowej Polski
20.	Duszno	św. Doroty
21.	Dzierzgoń	Trójcy Przenajświętszej
22.	Dzierżążno	św. Jakuba Starszego
23.	Elbląg	Bożego Ciała
24.	Elbląg	Najświętszej Marii Panny
25.	Elbląg	św. Ducha
26.	Elbląg	św. Jerzego
27.	Elbląg	św. Mikołaja
28.	Elbląg – Próchnik	św. Antoniego
29.	Ełdyty Wielkie	św. Marcina
30.	Fiszewo (ruina)	----
31.	Frombork	św. Ducha
32.	Frombork	św. Mikołaja
33.	Gardeja	św. Jakuba
34.	Gdańsk	św. Elżbiety
35.	Gdańsk	św. Jana
36.	Gdańsk	św. Józefa
37.	Gdańsk	św. Katarzyny
38.	Gdańsk	św. Mikołaja
39.	Gdańsk	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
40.	Gębice	św. Mateusza
41.	Gniew	św. Mikołaja
42.	Gnojewo	śś. Szymona i Judy Apostołów

43.	Gorzędziej	św. Wojciecha
44.	Góra	św. Marcina
45.	Grabowo	św. Anny
46.	Grzęda	św. Mikołaja
47.	Grzybno	św. Michała Archanioła
48.	Gutkowo (dzielnica Olsztyna)	św. Wawrzyńca
49.	Henrykowo	św. Katarzyny
50.	Jabłowo	św. Wawrzyńca
51.	Jasna	Trójcy Przenajświętszej
52.	Jeziernik	św. Jerzego
53.	Jeziorany	św. Bartłomieja
54.	Kalwa	św. Marii Magdaleny
55.	Kijewo Królewskie	św. Wawrzyńca
56.	Kisielice	Matki Bożej Królowej Świata
27.	Klonówka	św. Katarzyny Aleksandryjskiej
58.	Kłęcko	śś. Jerzego i Jadwigi
59.	Kokoszkowy	św. Barbary
60.	Kończewice	Matki Bożej Wniebowzięcia
61.	Kościelna Jania	Trójcy Świętej
62.	Koźliny	Matki Boskiej Różańcowej
63.	Krekole	Krzyża Świętego
64.	Krzywe Koło	Znalezienia Krzyża Świętego
65.	Krzyżanowo	św. Barbary
66.	Kwidzyn	św. Jana Ewangelisty
67.	Kwiczewo	św. Marii Magdaleny
68.	Kwietniewo	Podwyższenia Krzyża Świętego
69.	Lichnowy	św. Urszuli
70.	Lidzbark Warmiński	śś. Piotra i Pawła

71.	Lignowy	św. Marcina
72.	Lisewo	Podwyższenia Krzyża Świętego
73.	Lisewo Malborskie	św. Mikołaja
74.	Lubieszewo	św. Elżbiety
75.	Lubieszewo	Świętej Trójcy
76.	Lubomino	św. Katarzyny
77.	Łajsy	św. Mikołaja
78.	Łasin	św. Katarzyny Aleksandryjskiej
79.	Łekno	śś. Piotra i Pawła
80.	Marynowy	św. Anny
81.	Mątowy Wielkie	śś. Apostołów Piotra i Pawła
82.	Milejewo	św. Stanisława
83.	Miłakowo	Podwyższenia Krzyża Świętego
84.	Miłobądz	Macierzyństwa Najświętszej Maryi Panny
85.	Miłoradz	św. Michała Archanioła
86.	Mingajny	św. Wawrzyńca
87.	Mogilno	św. Jakuba Większego Apostoła
88.	Morağ	śś. Piotra i Pawła
89.	Myszewo	Podwyższenia Krzyża Świętego
90.	Niedzwiedzica	św. Jakuba
91.	Niewieścín Apostoła)	św. Jakuba
92.	Nowa Cerkiew	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
93.	Nowe	św. Mateusza
94.	Nowy Staw	św. Mateusza
95.	Obozin	św. Michała Archanioła
96.	Okonin	śś. Kosmy i Damiana
97.	Opin	Znalezienia Krzyża Świętego
98.	Orłowo	św. Barbary
99.	Orneta	św. Jana Chrzciciela

100.	Osetnik	św. Jakuba Starszego
101.	Osice	św. Antoniego Padewskiego
102.	Ostaszewo (ruina)	----
103.	Paluzy	Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
104.	Pączęwo	Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny
105.	Piaseczno	Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
106.	Pelplin	Bożego Ciała
107.	Pieniążkowo	św. Jana Chrzciciela
108.	Pierzchały	św. Małgorzaty
109.	Pietrzwałd	św. Piotra
110.	Płoskinia	św. Katarzyny
111.	Płużnica	św. Małgorzaty
112.	Pogorzała Wieś	św. Mikołaja
113.	Postolin	św. Michała Archanioła
114.	Prabuty	św. Wojciecha
115.	Prabuty	kościół „polski”
116.	Pruszcz Gdański	Podwyższenia Krzyża Świętego
117.	Puck	śś. Piotra i Pawła
118.	Purda	św. Michała Archanioła
119.	Radostowo	śś. Jerzego i Anny
120.	Radzyń Chełmiński	św. Anny
121.	Rajkowy	św. Bartłomieja
122.	Rakowiec	św. Antoniego
123.	Reszel	śś. Piotra i Pawła
124.	Rogiedle	św. Małgorzaty
125.	Rogóż	św. Barbary
126.	Sątopy	św. Jodoka
127.	Skarszewy	św. Michała Archanioła
128.	Skórcz	Wszystkich Świętych

129.	Stara Kościelnica	św. Jerzego
130.	Starogard Gdański	św. Mateusza
131.	Stary Targ	śś. Szymona i Judy Tadeusza
132.	Steblewo (ruina)	----
133.	Straszewo	św. Katarzyny
134.	Subkowy	św. Stanisława
135.	Suchy Dąb	śś. Anny i Joachima
136.	Sułowo	św. Krzyża
137.	Susz	św. Antoniego
138.	Sząbruk	św. Mikołaja
139.	Szczepanki	św. Wawrzyńca
140.	Sztum	św. Anny
141.	Szubin	św. Marcina
142.	Szynwałd	Najświętszej Maryi Panny Szkaplerznej
143.	Świecie	Matki Bożej Częstochowskiej i św. Stanisława
144.	Święty Gaj	św. Wojciecha
145.	Tczew	Podwyższenia Krzyża Świętego
146.	Tłokowo	św. Jana Chrzciciela
147.	Tolkmicko	św. Jakuba Apostoła
148.	Trląg	śś. Apostołów Piotra i Pawła
149.	Trutnowy	śś. Apostołów Piotra i Pawła
150.	Trzebcz Szlachecki	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
151.	Tuja	św. Jakuba Apostoła
152.	Tychnowy	św. Jerzego
153.	Unikowo	św. Jana Chrzciciela
154.	Unisław	św. Bartłomieja
155.	Wągrowiec	św. Jakuba Apostoła
156.	Wielki Garc	Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi

		Panny
157.	Wielkie Czyste	św. Katarzyny
158.	Wielkie Walichnowy	św. Jana Chrzciciela
159.	Wilczęta	Przemienienia Pańskiego
160.	Wocławy (ruina)	----
161.	Wozławki	św. Antoniego Opata
162.	Żerniki	Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
163.	Żnin	św. Floriana

Tab. 4 Wykaz kościołów z otworami na portalach lub w ich pobliżu

Lp.	Nazwa miejscowości	Wezwanie kościoła
1.	Barczewo	św. Anny i Szczepana
2.	Błędowo	św. Michała Archanioła
3.	Braniewo	św. Katarzyny
4.	Cedry Wielkie	św. Aniołów Stróżów
5.	Cerekwica	św. Mikołaja
6.	Chojnice	Ścięcia św. Jana Chrzciciela
7.	Dobre Miasto	Najświętszego Zbawiciela i Wszystkich Świętych
8.	Elbląg – Próchnik	św. Antoniego
9.	Fiszewo (ruina)	----
10.	Frombork	św. Mikołaja
11.	Gdańsk	św. Jana
12.	Gniew	św. Mikołaja
13.	Jasna	Trójcy Przenajświętszej
14.	Jeziernik	św. Jerzego
15.	Krzyżanowo	św. Barbary
16.	Kwietniewo	Podwyższenia Krzyża Świętego

17.	Lichnowy	św. Urszuli
18.	Lidzbark Warmiński	św. Piotra i Pawła
19.	Lubieszewo	św. Elżbiety
20.	Łasin	św. Katarzyny Aleksandryjskiej
21.	Łekno	św. Piotra i Pawła
22.	Miloradz	św. Michała Archanioła
23.	Morąg	św. Piotra i Pawła
24.	Nowe	św. Mateusza
25.	Nowy Staw	św. Mateusza
26.	Orneta	św. Jana Chrzciciela
27.	Ostaszewo (ruina)	----
28.	Prabuty	św. Wojciecha
29.	Pruszcz Gdański	Podwyższenia Krzyża Świętego
30.	Radostowo	św. Jerzego i św. Anny
31.	Radzyń Chełmiński	św. Anny
32.	Rakowiec	św. Antoniego
33.	Reszel	śś. Piotra i Pawła
34.	Skarszewy	św. Michała Archanioła
35.	Starogard Gdański	św. Mateusza
36.	Steblewo (ruina)	----
37.	Susz	św. Antoniego
38.	Szczepanki	św. Wawrzyńca
39.	Tczew	Podwyższenia Krzyża Świętego
40.	Tolkmicko	św. Jakuba Apostoła
41.	Trląg	Świętych Apostołów Piotra i Pawła

Tab. 5 Wykaz świątyń, na których są otwory, ale poza portalami

Lp.	Nazwa miejscowości	Wezwanie kościoła
1.	Bartąg	św. Jana Ewangelisty
2.	Bągart	św. Jana Chrzciciela
3.	Boręty (ruina)	----
4.	Bydgoszcz	śś. Marcina i Mikołaja
5.	Bystrze (ossuarium)	----
6.	Elbląg	Bożego Ciała
7.	Elbląg	św. Mikołaja
8.	Frombork	św. Ducha
9.	Gardeja	św. Józefa
10.	Gdańsk	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
11.	Gdańsk	św. Katarzyny
12.	Gorzędziej	św. Wojciecha
13.	Góra	św. Marcina
14.	Jabłowo	św. Wawrzyńca
15.	Kłęcko	śś. Jerzego i Jadwigi
16.	Kończewice	Matki Bożej Wniebowzięcia
17.	Mątowy Wielkie	śś. Apostołów Piotra i Pawła
18.	Okonin	śś. Kosmy i Damiana
19.	Orłowo	św. Barbary
20.	Osice	św. Antoniego Padewskiego
21.	Postolin	św. Michała Archanioła
22.	Skórcz	Wszystkich Świętych
23.	Stara Kościelnica	św. Jerzego
24.	Stary Targ	śś. Szymona i Judy Tadeusza
25.	Suchy Dąb	śś. Anny i Joachima
26.	Sząbruk	św. Mikołaja

27.	Szubin	św. Marcina
28.	Tłokowo	św. Jana Chrzyciciela
29.	Tuja	św. Jakuba Apostoła
30.	Tychnowy	św. Jerzego
31.	Wągrowiec	św. Jakuba Apostoła
32.	Żnin	św. Floriana

Bibliografia

- Brzoskowski W., *Dzieje Skarszew*, Skarszewy 2009.
- Drozdowski J. A., *Kubki, pręgi...*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, maj 1986, s. 2-7.
- Dydyński J., *Uwagi o wklęsłościach kulistych na murze kościelnym*, „Kurier Poznański”, 1885, nr 294.
- Eliade M., *Sacrum – mit – historia*, Warszawa 1993.
- Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990.
- Gryglewicz F., *Brama i pasterz*, [w:] *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Gryglewicz, Lublin 1992, s. 62-92.
- Guardini R., *Znaki święte*, Wrocław 1987.
- Hani J., *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, Kraków 1994.
- Hochleitner J., *Kubki i pręgi na krzyżackich kościołach*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, z. 16, 1993, s. 24-28.
- Hochleitner J., *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów na przykładzie katedry św. Mikołaja w Elblągu*, „Rocznik Elbląski”, 2002, s. 95-102.
- Hockenbeck H., *Die Näpfchensteine an den Pfarrkirchen zu Klecko, Lekno, Rogasen Und Wongrowitz*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, 1885, Jg. 1, s. 118-133.
- Hoffsümmer W., *Leksykon dawnych i nowych symboli do wykorzystania w praktyce duszpasterskiej i katechetycznej*, Kielce 2001.
- Kamińska K., *Zagłębienia na ceglach z chojnickiej bazyliki*, „Baszta”, 2011, nr 11, s. 37-43.
- Kobielus S., *Niebiańska Jerozolima. Od sacrum miejsca do sacrum modelu*, Ząbki 2004.
- Lewandowska J., *Zagadkowe ślady na murach kościołów w Brodnicy, Lembargu, Lubawie i Nowym Mieście Lubawskim*, [w:] *Wiara z demonem w tle. Studia nad materialnymi śladami przekazu informacji na ziemiach*

- polskich do schyłku XVIII wieku*, J. Lewandowska, A. Mietz, J. Woźny, Toruń 2008, s. 57-76.
- Lewandowska J., *Zagadkowe ślady na murach wybranych kościołów w Polsce Północno-Wschodniej*, [w:] *Zjawiska magiczno-demoniczne na terenie dawnych ziem pruskich na tle porównawczym*, red. K. Grażawski i J. Gancewski, Olsztyn 2014, s. 177-189.
- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
- Lurker M., *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, Kraków 1994.
- Madela K., *Tajemnicze znaki na ceglach kościoła św. Antoniego w Suszu*, „Skarbiec Suski Historia, środowisko, kultura”, 2009, nr 1, s. 9-14.
- Mietz A., *Apotropaiony antydemoniczne na świątyniach ziemi dobrzyńskiej*, „Rocznik Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej w Rypinie”, R. 1, 2009, s. 89-96.
- Mietz A., *Graffiti czasów nowożytnych na murach kościołów w Grudziądzu i okolicy. Tożsamość – orędownictwo – zbawienie*, „Rocznik Grudziądzki”, R. XIII, 1998, s. 33-47.
- Mietz A., *Nowożytne graffiti i ślady oczyszczania ogniem w Polsce Środkowej i Północnej*, [w:] *Wiara z demonem w tle. Studia nad materialnymi śladami przekazu informacji na ziemiach polskich do schyłku XVIII wieku*, J. Lewandowska, A. Mietz, J. Woźny, Toruń 2008, s. 79-135.
- Pauch S., *Dolki pokutne w Łasinie*, „Prowincja”, 2012, nr 1(7), s. 77-82.
- Pauch S., *Kilka uwag o dolkach pokutnych*, „Kociewski Magazyn Regionalny”, 2012, nr 1(76), s. 14-15.
- Pauch S., *Ślady na murach bazyliki pw. Ścięcia św. Jana Chrzciciela w Chojnicach*, „Zeszyty Chojnickie”, 2015, nr 31, s. 62-67.
- Pauch S., *Ślady na murach kościoła św. Mikołaja w Gniewie, jako wyraz lęku przed nagłą śmiercią*, „Nasza Przeszłość”, 2016, nr 125, s. 165-182.
- Rożek M., *Idee i symbole sztuki chrześcijańskiej*, Kraków 2010.
- Ruszkowski A., *Tajemnice średniowiecznych murów*, „Gościńiec”, 1980, nr 9, s. 23.
- Sołtyk I., *Graffiti czasów nowożytnych na murach Bazyliki pod wezwaniem Ścięcia św. Jana Chrzciciela w Chojnicach. Studium analityczne*, Chojnice 2011.
- Szafranski, *Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne w dawnej Europie*, [w:] *Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne*, Warszawa 1974, s. 353-403.
- Szamocki G., *Motyw bramy w Nowym Testamencie. Przyczynek do teologii biblijnej*, Pelplin 2001.
- Tyszkiewicz J., „*Nowy ogień*” na wiosnę, [w:] *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, red. S. K. Kuczyński, T. Lalik, Warszawa 1976, s. 591-597.
- Uspienski B., *Krzyż i koło. Z historii symboliki chrześcijańskiej*, Gdańsk 2010.

- Walczak R., *Symbolika i wystrój świątyni chrześcijańskiej*, Poznań 2005.
- Weertz J., Weertz D., Duffin C. J., *Possible sources of therapeutic stone powder from North West Europe*, "Pharmaceutical Historian", 2014, nr 44, s. 27-32.
- Węglowska K. N., *Nieckowate zagłębienia na elewacjach średniowiecznych obiektów sakralnych na obszarze ziemi chełmińskiej i lubawskiej*, Praca doktorska napisana w Instytucie Archeologii UMK, Toruń 2016.
- Wiśniewski J., *Pomezania. Z dziejów kościelnych*, Elbląg 1996.
- Wróblewski T., *Zagadkowe ślady na ścianach kościołów w Wielkopolsce*, „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, R. IV, 1958, z. 2, s. 195-205.

Źródła internetowe

- Bezeichnungen der Schälchen, Schleifrillen und Näpfchen in anderen Sprachen, http://www.schabespuren.de/wetzrillen/index.php/Fremdsprachliche_Bezeichnungungen [dostęp: 10.02.2017].
- Schels P., *Schabespuren auf Stein (Rillen und Näpfchen)*, s. 21, <https://www.yumpu.com/de/document/view/8703752/schabespuren-auf-stein-rillen-und-naepfchen-hosting-agency> [dostęp: 10.01.2017].

Spis rycin

- Ryc. 1. Grupa śladów dołkowych na kościele św. Marcina w Szubinie (fot. S. Pauch).
- Ryc. 2. Ślady przy portalu na kościele w Tolkmicku (fot. S. Pauch).
- Ryc. 3. Duża ilość śladów zogniskowana w portalu – Susz (fot. S. Pauch).
- Ryc. 4. Ślady na północnej ścianie świątyni – Ornetka (fot. S. Pauch).
- Ryc. 5. Ślady na portalu zachodnim kościoła św. Mateusza w Starogardzie Gdańskim (fot. S. Pauch).
- Ryc. 6. Wejście główne do kościoła w Rakowcu (fot. S. Pauch).
- Ryc. 7. Ślady na portalu kościoła św. Jana w Gdańsku. (fot. S. Pauch).
- Ryc. 8. Portal główny kościoła w Kwietniewie. (fot. S. Pauch).

Spis tabel

- Tabela 1. Sumaryczny wykaz badanych obiektów.
- Tabela 2. Wykaz miejscowości z kościołami posiadającymi ślady na portalu lub w jego sąsiedztwie.
- Tabela 3. Wykaz zinwentaryzowanych miejscowości.
- Tabela 4. Wykaz kościołów z otworami na portalach lub w ich pobliżu.
- Tabela 5. Wykaz świątyń, na których są otwory, ale poza portalami.

SEWERYN PAUCH

ŚLADY DOŁKOWE NA PORTALACH KOŚCIOŁÓW GOTYCKICH POLSKI PÓLNOCNEJ

Streszczenie: Artykuł ma na celu zweryfikowanie, czy teza niektórych badaczy o nagromadzeniu okrągłych śladów wokół portali kościołów gotyckich, ma oparcie w stanie faktycznym. Autor dokonał inwentaryzacji ponad 160 obiektów sakralnych z terenu Polski Północnej, a następnie zestawiał zebrane dane w tabelach. Podjął także próbę wyjaśnienia powodów, dla których portal był miejscem szczególnie pożądanym dla wykonywania czynności polegającej na tworzeniu śladów dołkowych. Odpowiednią interpretację oparto głównie na tekstach Biblii, która wielokrotnie podkreśla znaczenie miejsca prowadzącego ze świata profanum do sacrum. Całość rozważań wzbogacono szczegółowymi wykazami miejscowości, które autor odwiedził, w tabelach podano dokładne ilości śladów widocznych na elewacjach świątyń, uwzględniając ich usytuowanie w odniesieniu do kierunków świata.

Słowa kluczowe: kubki (ślady dołkowe), świątynie Polski Północnej, portal.

PIT TRACES ON THE PORTALS OF GHOTIC CHURCHES OF NORTHERN POLAND

Abstract: The aim of the article is to verify the existing thesis about round traces around ghotic church portals. The author has catalogued over 160 religious buildings from northern Poland and tabulated the gathered data. He has also made an attempt to explain the reasons for which a portal was an especially appropriate place for making pit traces. The interpretation has been based mainly on Biblical texts, which repeatedly emphasise the significance of the place leading from the profane to the sacred world. The speculations have been complemented with a detailed list of locations visited by the author and the tables specify the exact number of traces on the church walls with consideration of their geographical orientation.

Key words: pit traces, churches of Northern Poland, portal.

Translated by Hanna Rybkowska